

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՓՇԻՐԱՆՔՆԵՐ.

I

Դրօշակի օրհնութիւնը.

Համաշխարհային պատերազմը հիմքից ցնցեց հայութիւնն ու հայ աշխարհը. լինել-չլինելու խնդիրը զօրեղ կերպով ծառացաւ հայութեան առաջ: Եւ ամեն կողմից հայ երիտասարդութիւնը գունդագունդ դիմեց դէպի պատերազմի վայրը, դէպի վտանգուած հայրենիքը՝ իւր կեանքի գնով ազատելու այն ամենը, որ դեռ հնար էր ազատել:

Օգտակար էր, նպատակայարմար էր այդ անձնագոհութիւնը: Ազնիւ ոգևորութեան հանդէպ սառն դատողութիւնը տեղի պիտի տար անհրաժեշտօրէն: Եւ կազմուեցան հայ կամաւորների գունդեր, որոնք կոտորուեցան ու կոտորեցին, հերոսական գործեր կատարեցին . . . սակայն այդ ամենի մասին պատմութիւնը կխօսի:

Ինչպէս ամեն մի զինուորական միութիւն, հայկական գունդերն էլ ունէին իրենց դրօշակը: Դրօշակը՝ մարտիկի համար սրբութիւն է, նրա գաղափարի, նրա զօրութեան մարմնացումն է: Եւ ամեն մի զինուոր իւր սրբազան պարտականութիւնը կհամարի աւելի շուտ իւր կեանքը զոհել, քան թէ թոյլ կտայ, որ թշնամին մօտենայ իւր դրօշակին, ուր մնաց թէ գերի վերցնէ:

Եւ դրօշակը տրւում է գնդին մի առանձին հանդիսաւորութեամբ, մի առանձին խորհրդաւոր արարողութեամբ. ազգի սիրտը, ազգի հոգին դրոշմւում է դրօշի վրայ վեհօրէն ու սրբօրէն:

Ահա թէ ինչու ամեն անգամ, երբ անձնուէրների զինակիր խմբերը արժանանում էին ստանալու նուիրական դրօշակը հայ հասարակութեան կողմից, աշխատում էին այդ հանդիսաւոր ընթացքի սրբագործել կրօնական արարողութեամբ: Որովհետեւ հայ ազգի համար իւր նախնիքներից ստացած ամենամեծ, ամենավեհ աւանդը է իւր մայրենի եկեղեցին՝ որպէս արտագրութիւն հայ ցեղի համայնական ստեղծագործութեան:

Սակայն ինչպէս էր կատարւում հնում հայի պատերազմական դրօշակի օրհնութիւնը. ինչ ծէս կար դրա համար հաստատուած: Այս մեզ յայտնի չէ: Եւ ինչ ծէս է կատարւում ներկայումս, երբ կամաւորներին յանձնուելիք դրօշակը օրհնում են եկեղեցական հանդէսով, հայ հոգևորականութեան ձեռքով: Նոյնպէս յայտնի չէ: Այդտեղ ընդարձակ ասպարէզ է բացւում իւրաքանչիւր հոգևոր

պաշտօնեայի հնարամտութեան առաջ, թէպէտ մայր մաշտոցի մէջ
կան ցուցումներ:

Սակայն մենք ոչ այնքան հեռաւոր անցեալում ապրել ենք
նոյնպէս մի հերոսական, վառ յոյսերի ու ոգևորութեան շրջան,
երբ հայ կամաւորների գունդերը ուս ուսի կուռւմ էին ոռւս զօրքի
հետ միասին և, շատ անգամ էլ, անկախօրէն ճանապարհ բաց
անում ոռւսաց բանակների համար: Այդ սրանից ուղիղ մի դար
առաջ էր, այն միջոցին, երբ ոռւսաց պետութիւնը քայլ առ քայլ,
մեծամեծ խոչնդոտներով և ուժգնութիւն գործ դնելով առաջա-
նում էր դէպի Արարատեան դաշտը, դէպի ս. Էջմիածին: Այն
միջոցին եթէ մի կողմից հայ կամաւորների պարագլուխները հայ
մելիքներն էին, միւս կողմից ներսէս աշտարակեցին էր, այդ իս-
կապէս փոթորիկը:

Ահա այդ միջոցին էլ հայ կամաւորներին տրւում էր դրօշակ,
այդ միջոցին էլ հայ դրօշակը օրհնւում էր եկեղեցական արարո-
ղութեամբ, որի նկարագիրը կայ մնացած մեր նախորդների ձե-
ռագրերի մէջ:

Կանոն օրհնութեան դրօշակի.

Եպիսկոպոսն.—Հայր մեր:

Քահանայք.—Սուրբ Աստուած, Խաչեցար, Փառաւորեալ:

Դպիրն.—Սաղմ. 143. Օրհնեալ Տէր Աստուած իմ, որ ուսոյց. լման:

Քահանայք.—Ննորհեա մեզ Տէր ի գիշերի զերկնային և աշխ. լման:

Դպիրն.—Սաղմ. 17. Սիրեցին զքեզ Տէր. լման:

Սարկաւազն.—Վասն խաղաղութեան ամենայն աշխարհի և հաս-
տատութեան սրբոյ եկեղեցւոյ զՏէր աղաչեսցուք:

Վասն Հայրապետին մերոյ:

Վասն սրբազան Առաջնորդին:

Վասն ամենապարեպաշտ և ինքնակալ. լման:

Վասն օրհնելոյ զդրօշակս զայս Աստուածային օրհնութեամբ իւրով
զՏէր աղաչեսցուք:

Վասն պարգևելոյ զինուորութեանս այսմիկ՝ և որում կրէն զդրօ-
շակս զայս, զհամարձակութիւն և զզօրութիւն ի խորտակել
և ի ջախջախել զզօրութիւն հակառակորդաց մերոց անպա-
տում ողորմութեամբ իւրով, զՏէր աղաչեսցուք:

Վասն փրկելոյ զմեզ յամենայն նեղութեանց և ի վշտաց մերոց
զՏէր աղաչեսցուք:

Ջամենասրբունի զԱստուածածինն: Եւ ևս միարան: Ջանձինս մեր:
Ողորմեաց:

Եպիսկոպոսն.—Ձի դու ես զօրութիւն և հաստատութիւն ժողովր-
դեան քո և քեզ վայելէ փառք, իշխանութիւն և պատիւ այժմ
և միշտ յաւիտեանս յաւիտենից ամէն:

Եպիսկոպոսն և քահանայքն միաբան.—Օրհնեսցի և սրբեսցի դրօշակ զինուորութեանս հայոց այս նշանաւ սուրբ խաչիս և սուրբ աւետարանաւս և աւուրս շնորհիւ անուամբ Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ, այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն: Երիցս:

Օրհնութիւն և փառք Հօր և Որդւոյ, և այլն:

Եպիսկոպոսն կամ Քահանայն սրսկէ օրհնեալ ջուրք զդրօշակն և զզինուորութիւնն:

Սարկաւագն.—Սուրբ խաչիւս:

Եպիսկոպոսն.—Պահպանիչ և յոյս հաւատացելոց, և այլն:

Սարկաւագն.—Եւ ևս խաղաղութեան զՏէր աղաչեսցուք, ընկալ, կեցո՛ւ և ողորմեա:

Եպիսկոպոսն տացէ զդրօշակն այնմ՝ որ կրելոց է զայն՝ ասելով.

Ընկալ զդրօշակս զայս օրհնեալ Աստուածային օրհնութեամբ, զի եղիցի սա թշնամեաց Քրիստոնէից ազգի ահաւոր և զարհուրելի, և պարգևեսցէ քեզ Տէր շնորհս. զի ի փառս ամենասուրբ անուան Հօր անմիաս և արիաքար անցցես ընդ գունդս թշնամեաց:

Սարկաւագն.—Եւ ևս խաղաղութեան զՏէր աղաչեսցուք, և այլն:

Եպիսկոպոսն օրհնելով զամենեսեան.—Օրհնութիւն Աստուածային եղիցի ընդ ձեզ ամենեսին, զօրացարուք և հաստատեսցին սիրտք ձեր և յոյս ձեր առ Տէր, զի նա ինքն յաղթեսցէ թշնամեաց ձերոց: Եւ ապա Հայր մեր:

1827 թ.

II

Հայոց բանակի կազմութիւնը:

Ներկայ աշխարհաստան պատերազմին մասնակցող հայ կամաւոր զինուորութեան կազմակերպութեան մասին առ այժմ հնարաւորութիւն չունինք տեղեկութիւններ հաղորդելու, ուստի բաւականանանք մի դար առաջ, 1827 թուին, Ներսէս Աշտարակեցու առաջնորդութեամբ ու ձեռներէցութեամբ կազմակերպուած հայկական զինուորութեան մասին եղած տեղեկութիւններով: Այդ տեղեկութիւնները քաղու՛մ ենք կէս մասում ուսներէն և կէս մասում հայերէն տպագրուած մի թերթից, որի տակը ստորագրած է. «Հրամանատար Զօրաց Վրաստանի, Վօյեննօյ Ղուքերնատօր Տփլիսայ, Ղեներալ Ադիւտանտ Սիպիաղին»: Այդ յայտարարութիւն, որ կրում է «Առաջադրութիւն Հայոց Նոր սարքվօղ զօրքի համար» վերնագիրը, կազմուած է ժամանակի աշխարհաքառով՝ խառն թիֆլիսի բարբառի հետ և բաղկացած է հետևեալ յօդուածներից: Փակագծերի մէջ դրուածները մերն են:

1. Հայոց զօրքը կունենայ բառալիօններ:
2. Բառալիօնի մէջ են մտնում Հայք իրանց սեփական ցանկու-
թեամբն:
3. Նրանք վեր են կալնվում 18 տարեկանից մինչև 30 տարե-
կան մարդիկ, ապա էս կանօնն հիմի չէ կարող դայիմ
(հաստատ, ամուր) պահպանովիլ, միայն պահանջվում է,
որ մարդս բաւական զօրութիւն ունենայ պախօտ (արշաւ)
գնալու համար:
4. Նրանք ազատ կուլին իրանց օղլուշադոֆն (ընտանիքով) ամե-
նայն խարջ (հարկ) տալուցն և ծառայութենիցն, քանի ժա-
մանակ որ էս ծառայութեան մէջն կուլին:
5. Նրանք պէտք է կապվին (պարտաւորուին) միայն ծառայել
էնքան ժամանակ, քանի կռիֆն Ղզլբաշի (պարսկի) հետ կու
երկարովի, իժում (ապա, այնուհետև) նրանք կու ազատվին
գնալ իրանց տներն, կամ մտնել ծառայութիւն զօրքի մէջ:
6. Նրանց առջևն, կարգվելու ժամանակին (ընդունուելու միջո-
ցին), կը կարդան մեծ Պետրոսէն նրած դօշուն (զօրք) խա-
ղացնելու կարգն և էն պատիժներն, որն որ կու վայելէ
օրէնք կոտորողին (յանցաւորին), և դարուլ են անում (հա-
մաձայնացնում են) էնդունցն, ինչպէս որ դօշունի չինով-
նիկներն (на равнѣ съ воинскими чинами):
7. Նրանք օրթում են ուտում հաւատարիմ ծառայութեան համար:
8. Էս կանոններու վրայ վեր են կալնվում ամեն ցանկացողներն
և նրանց ապրուստ կուտան խազնայից, մինչև լըքցվի առա-
ջին բառալիօնի կարգը:
9. Կազմուածք զինուորութեանն.

Շտաբ օֆիցեր . . . 1. Կապիտանք . . . 2. Շտաբս կապիտանք . . . 2. Պօռուտչիկ . . . 4. Պօդպօռուչիկ . . . 4. Պրապօռչիկ . . . 4. Խաղինադար (դնձպհ.) 1.	Աղիւտանտ 1. Զուռնա ածօղք (горнисть) . . . 4. Բարաբան ածօղք . . . 4. Ունտէր օֆիցէր . . . 80. Զինուորք 800. Զինուորաց սէլապանք . . . 40.
--	--
10. Օֆիցարների տեղ ջոկվում են ունտէր օֆիցարներէմէն հրա-
մանաւ Գլխաւոր Զօրապետին իրանց դօշադութեան, խելքի,
ջերմեռանդութեան գօրա:
11. Իրանց յատուկ քաջութեան համար կու յայտնվին վարձ (կապր-
գեատրուին) ստանալու առաջին Օֆիցէրական չինով:
12. Զարթնէ էստուրն (բացի այս) իւրաքանչիւր բառալիօնի
մեծաւորն կուլի Շտաբս Օֆիցէր կամ Կապիտան ներկայ
(իսկական) ծառայութեան, որ պիտի լինի հայոցմէն:

13. Ամէն բառալիօնի համար նշանակվում են Քահանայ և Հէքիմ բնակչացմէն:
14. Ամէն բառալիօնն կու բաժանվի յութն հարիւրս, հարիւրն ի տասն տասնեակս:
15. Իւրաքանչիւր զինուորի խազնիցը կուտան թվանք, թասմա գօտիկով պարկ, 30 քցելու գուլլով (боевые патроны) և 10 չախմախի քարով:
16. Իւրաքանչիւր զինուորն պիտի ունենալ իւր սեփական խանչալն և տիւօյի (կտաւէ) պարկն ուսոյ վրայ չորս օրվան պաշար տանելու համար:
17. Ունտէր Օֆիցէրներն ունենան թուր խանչալի տեղ:
18. Օֆիցէրներն ունենան մին ջուխտ դաքանչա (пистолетъ) և թուր:
19. Շուրեր (զգեստ).
 Զուխէն բօզ մահուդից (сукно сѣрое).
 Արխալուղն նաշուրի մուգ ռանգն (գոյն, темн. бурметъ).
 Շարվարն նաշուրի էլի էն ռանգն:
 Գդակն վրացու նման:
 Եափնջի:
20. Ամէն չինօվնիկ (всѣ чины) ստանայ տօնլուխ (ռոճիկ) ինչպէս զինուորական աստիճանաւորներն ներկայ (իսկական) ծառայութեան:
21. Շուրի (զգեստի) տեղ ստանան զինուորքն 10 մանէթ սպիտակ դրամ մէկ տարումն, և Ունտէր Օֆիցէրքն 15 մանէթ: Էս փողոփն պիտին շուրեր կարել իրանց համար, մինչև կառավարութիւնն կարգեսցէ տալ նրանցն շուրեր խազինիցն:
22. Էդ զօրքին կուտան չադիրներ (վրաններ):
23. Բարաքանչիկ և զուռնայ ածօղներն պէտք է հանել պօլկերէմէն (прикомандируются изъ полковъ):
24. Պաշար ստանան ինչպէս ներկայ (իսկական) զօրքն:
25. Երբ որ կարելի կուլի (կլինի), կը շինվին պրովիանտսկօյ և կօմմիսարիատսկօյ դավթարներ (մատեաններ) և կուտան նրանցն 10 օրվայ պաշար:
26. Ինչվախտ որ դաւթար և պաշարն կուտան, էն օրվանիցն օրական տօնլուղն (ռոճիկ) կու վերջանայ:
27. Հիւանդներուն կու ընդունին և կու պահպանեն զինուորական հիւանդանոցներումն:
28. Իւրաքանչիւր տասն զինուորն կունենայ մէկ բեռ բարձելոյ ձի, վրան, պղինձ (խալկին) և երկու փութ և քսան ու հինգ ֆունտ սուխարի. քսանի համար կուլի մէկ մշակ: Յիսուկնի (50 հոգու) համար մէկ կացին և մէկ թի: Ամէն մէկ հարիւրը մին դաստայ կուլին, (въ каждой сотнѣ учредятся артели):

29. Ծառայութիւն:

Պիտին գիտենալ շատ հարկաւոր մասն հազրի խաղալուն (егерское учение) և նշանին միգնել (? խփել, զարնել), բաժանվիլ քսանն միասին, հարիւրն միասին, նաև բերդ կազմել (строить отдѣленія, взводы, колонны, къ атакѣ и карѣ):

Ղարաուլ կանգնիլ ամենայն հարկաւոր զգուշութեամբ:

Զծանրարեոնեացեն նրանցն և չնեղացնեն ուրիշ բաներով (ихъ не будутъ обременять сложными построениями и выправкою):

Ամէնու վրա աւելի պահանջվում է կատարեալ և մունջ հնազանդութիւն մեծաւորաց:

Խաղացնելու խօսքերն (командныя слова) պիտին լինիլ Հայոց լեզվովն:

Նրանց կուտան կարճացրած կանոններ Մեծին Պետրոսի և ուրիշ սահման կարգին ծառայութեան (о строевой службѣ):

Տփլիս. 24 մայիսի 1827 ամի:

Ինչպէս ընթերցողն էլ կնկաարի, Թարգմանիչը եղել է մի շատ անհմուտ մարդ: Նա չէ հասկացել նոյն իսկ և ամենապարզ նախադասութիւնները, ինչպէս, օր. подвергаются Թարգմանել է դարուլ են անում, այսինքն համաձայնում են, капитанъ настоящей службы Թարգմանել է ճներկայ ծառայութեան:

Ասենք Թարգմանութեան հարադատութեան կողմից դեռ մինչև այժմ էլ մենք ազատ չենք կոպիտ սխալներից. դեռ երեկ էր, որ «Մշակը» զրոգիտ յ(դեղավաճառ) բառը Թարգմանել էր կառապան, կարծելով թէ դա դրոգի բառիցն է, կամ մինչև այժմ էլ բառարանների մէջ կգտնէք жареність բառի բացատրութիւնը՝ «տօրոնի ներկով նկարող», կամ «օրիանտացիա» արեւելեան քաղաքականութեան հետեող և այլն:

III

Հայկական դոճմանիւր.

Իւրաքանչիւր պետութիւն ունի իւր յատուկ զրոշմանիչը, զրուագը, գերբը: Անշուշտ հայերն էլ ունեցել են իրենց ազգային նշանը, ազգային գոյնը: Սակայն հաստատապէս պնդել, թէ մենք, արգարե, ունեցել ենք մի ազգային նշան, որ մեր ամբողջ պատմութեան ընթացքում տիրապետող է եղել—կարող չենք: Ահա այդ է պատճառը, որ երբ Հայաստանի մի մասն անցաւ Ռուսիայի ձեռքը և կազմուեցաւ Հայկական Նահանգը, ռուսաց կառավարութիւնը հետամուտ եղաւ ստուգիլ իմանալու, թէ որն է

հայ ազգի պետական-ազգային դրոշմանիշը, որպէս զի այդ ևս հաստատուի որպէս գերբ Հայկական Նահանգի համար: Սկըբում շատ դժուարացան այդ բանը որոշելու ոչ միայն ուսմաները, այլ և հայերը:

«Հոգևորական գործոց պ. մինիստրը» Բլուզով 1832 թ. սեպտեմբերի 29-ին դիմում է Կարբեցի Յովհաննէս Ը. կաթողիկոսին մի գրութեամբ, որի մէջ յայտնում է, թէ արդարադատութեան մինիստրը, ի կատարումն բարձրագոյն հրամանի Թագաւոր Կայսեր՝ որով պատուիրել է ներկայացնել իրեն ի հաստատութիւն Հայկական Նահանգի գերբը, դիմել է Գիտութեան Ճեմարանի փոխ-նախագահին խնդրելով իրեն ուղարկել Հայոց Թագաւորութեան գերբը: Փոխ-նախագահը իւր կողմից դիմել է արևելագէտ ակադեմիկ Ֆրէնին, որից ստացած տեղեկութիւնները հաղորդել է արդարադատութեան մինիստրին: Սակայն Ֆրէնն էլ խոստովանելով իւր անհամոթիւնն այդ առարկայի վերաբերմամբ, առաջարկում է դիմել «Սահան դը Տիրբիդ»-ին, որ բնակութիւն ունէր Թիֆլիսում: Ուստի և Հոգևորական գործոց մինիստրը խնդրում է կաթողիկոսից հարկաւոր տեղեկութիւնները ստանալ այդ գիտնականից և հաղորդել իրեն: Միևնոյն ժամանակ մինիստրը կաթողիկոսին ուղարկում է նաև ակադեմիկ Ֆրէնի գրութեան թարգմանութեան պատճէնը, որի բովանդակութիւնն այս է. — Ֆրէնը ցաւ է յայտնում, որ իրեն եղած հարցին այս անգամ բաւարարութիւն տալ կարող չէ, որովհետև հայոց լեզուն բոլորովին օտար է իրեն համար և իւր ճիշդը ոչինչ առնչութիւն չունի հայոց պատմութեան հետ: Բայց իւր նախկին ընթերցուածքներից յիշում է միայն, որ ոսկե արծիւը հայկական գերբի նշաններից մէկն է, իսկ ապագայում առիւծը դարձաւ հայոց Թագաւորութեան գերբ: Ոսկէ արծիւը նա պատահել է Արշակունեաց Վաղարշակ Թագաւորի պատմութեան մէջ. այդ գերբն են գործածել նաև Ռուբինեանները մինչև XII դարու վախճանը, երբ որ Լևոն V-ի օրով Հենրիկոս VI կայսրի ընծայած առիւծը փոխարինեց արծիւին: Ասում են, որ այդ առիւծը դարդարուած էր կայսերական թագով, և յիրաւի յիշեալ Լևոն Թագաւորի օրով կտրուած դրամի վրայի առիւծը թագակիր է: Նոյն Լևոնի միւս դրամների վրայ դրոշմուած է ծառս ելած երկու առիւծ, զլուխները դէպի յետ դարցրած. իսկ նրանց մէջ տեղը զտնւում է կրկնակի խաչ: Նրա յաջորդների տակ էլ նոյն առիւծն է՝ փոփոխած. այսպէս, Հեթումի դրամի վրայ առիւծը խաչով է. Թէոդորոս II-ինը՝ պարզ առիւծ: Յիշում է նաև որպէս թէ Հայկի և Տիգրանի օրով գործածուած եօթ գլխանի վիշապը, Զայրմայրի արծիւը, Տրդատի օրով՝ դրոշակիր գառը: Ֆրէնն ասում է, այս և նման ուրիշ նշաններ էլ են

եղել, բայց արդեօք գրածնք միացած օղետական գերբ կազմել են— իրեն յայտնի չէ։ Այդ խնդիրը կարծիք է պարզել միայն հայ գրաբույժեան, կնիքներին, գրամներին և այլ նման հանգամանքներին ծանօթ և հմուտ անձը, որպիսին էր Սեն-Մարտէնը. բայց քանի որ նա չկայ, ուստի ամենից լաւն է դիմել պ. «Յա հան գը Յիրբեդ» գիտնական հային, որ յայտնի է իւր բաղմաթիւ շատ յարգի երկասիրութիւններով։ Նա 1806 թ. Սէն-Մարտէնի հետ միասին գրեց . . . և յիշատակում է նրա գրուածքները։ Սկզբում նա նշանակուած էր Պարիզի Ecole speciale des langues Orientales vivantes-ում, իսկ այժմ գտնւում է Վրաստանում կամ Ռուսաց Հայաստանում Հայոց Հոգևոր Սեմինարիայում։

Երևի ընթերցողը հասկացաւ, որ «Յա հան գը Յիրբեդ»ը ժամանակին յայտնի հայագրի Յակոբ Շահան Զրպեան է, որ այդ միջոցին Ներսէս աշտարակեցու կողմից հրաւիրուած էր Ներսիսեան դպրոց։

Շահան Զրպետը 1832 թ. դեկտեմբերի 30-ին մի գրութեամբ շնորհաւորելով կաթողիկոսի Նոր տարին, յայտնում է, որ սպասում է իւր նախորդ նամակի պատասխանին, «ի վերայ արքայափառ նշանաց վաղեմի թագաւորաց հայոցս՝ խնդրելոց յերկուց վսեմափառ Նախարարաց Տէրութեան»։ Ապա աւելացնում է. «Նոյն խնդիրք եկեալ էին և առ վսեմափառ կուսակալն մեր՝ մեծապարօնն Ռօզէն։ Հրաւիրեալ եմ ի սմանէ՝ ետու ի 27 ամսոյս՝ զամենայն կարելի ծանօթութիւնս՝ արարեալս այժմ, և զհռչակեալս ի Փարէս—ամօք ինչ յառաջ տպագրութեամբ գաղղիական լեզուաւ՝ ի վերայ նոյն նշանաց, նաև ի վերայ թագաւորական սահմանադրութեանց նախարարական կարգադրութեանց, զինուորական դասաւորութեանց և հասարակական սովորութեանց նախնեաց մերոց։ Խնդիր իմ ի սրբազնութենէ ձերմէ՝ ի տեսանել զտեղեկութիւնս պ. Ֆրէնոսի՝ գիտէր առ ի գիտել զչափ ճշգրտութեան ի վերայ նոյն իրի, և դիմարանել ապացոյց և վաւերական վկայութեամբ՝ եթէ հարկ լինէր, զի եղեն ոմանք այլուր՝ նաև աստ՝ որք ոչ կարծէին լինել առ վաղեմի թագաւորս մեր՝ նշան կամ կնիք արքայական։ Այլ այսուամենայնիւ՝ ետու կուսակալին մերոյ՝ զամենայն հարկաւոր և գիտելի բացատրութիւնս տպագրեալ կամ անտիպ՝ ի վերայ այնոցիկ առարկայից, որով և գոհունակ և շնորհակալ եղև յոյժ նոյն ընդհանուր սպարապետն Կովկասեան Նահանգացս»։

Սոյն գրութիւնից յետոյ Յ. Շ. Զրպետը մի քանի տեղեկութիւններ էլ է գրել կաթողիկոսին 1833 թ. փետրուարի 10-ին, որի մէջ ասում է. «Հաստատուն կնիք կամ նշան թագաւորացն մերոց որք տիրապէս եկին ի հնումն բուն աշխարհացն Հայաս-

տանու եղև միշտ արծուանշան, իսկ կնիք թագաւորաց Փոքր Հայոց կամ Կիլիկիոյ էր նոյնպէս Առիւծանշան որպէս և գրեցի նահապետիդ իմոյ, մինչ խնդիր եղև զայսմանէ ըստ ամենայն և ծանուցանեն պատմագիրք մեր Բուզանդ, Մովսէս Խորենացի, Մինաս պատրիարք Երուսաղեմայ, Միքայէլ վարդապետ Չամչեանց և այլք ևս, որք ձեզ քաջ յայտնի են: Զնոյն բան հաստատեն նաև ոմանք յոյն և լատին հեղինակք, նաև ոմանք կնքաբանք ևրոպացւոց և բազում հնագետք: Վերջին դարուց Արծուանշանն միագլխանի էր նաև կնիք թագաւորացն Ասորեստանեայց, յորոց ընկալան նաև մերայինք, մանաւանդ ի ժամանակս Արշակունեաց: Զինչ ինչ ի վերայ այսոցիկ իրաց ի վերայ քաղաքական և դինական սահմանադրութեանց նախնի Հայկազանց հռչակեալ էի տպագրութեամբ ի յիշատակարանս հնագիտութեանց տպագրեալ ի Փարէզ ի 1820 ա.մին ի հատորն Բ. ի թղթահամարն 261 մինչ ի 311. ի խնդրելն յանցելումն յինէն, ի ձէնջ և ի կուսակալէն մերմէ հրամանաւ Պլուտով նախարարին ոչ կարէի յապաղեցուցանել զիրն սպասելով միշտ ի ձէնջ ունիլ զպատասխանի ինչ. տպածանուցի նոյն հետայն ի վերայ դոյն իրի զհռչակեալն տպագրութեամբ, և տալով միանգամայն ձեռագրով զհաստատութիւն նորանոր վկայութեանց քաղելոց ի հին և ի նոր հեղինակաց օտարաց կամ ի մերայնոց: Այլ ի հիմն բանին զոր ինչ աւելի քան զգրեալն իմ առ ձեզ և քան զցուցեալն իմ ի վերայ ծանուցանել կարացի գրով: Բայց բերանով պատմեցի միանգամայն զաւանդութիւն Հայոց տանել զդրօշակ Դաստառակին և խաչին Քրիստոսի առաջի թագաւորաց, կաթողիկոսաց և կաթողիկոսաւնտիր չորից Մետրապօլտաց մեծին Հայոց. ևս սահմանադրեալ էր վասն իւրաքանչիւր զինուորական զնդից զյատուկ յատուկ դրօշակս օձանշան, աշտահականշան, աղաւնանշան և այլն, և այլն»: Ստորագրութիւնը դրած է Յակոբ Շահէն Զըրպետեան:

Սակայն մինչև սոյն երկրորդ գրութեան տեղ հասնելը կաթողիկոսն արդէն մինիստրին ուղարկել էր իւր պատասխանը նոյն 1833 թ. յունուարի 14-ին: Այդ գրութեամբ նախ յայտնելով, որ ինքը բանակցել է Յ. Շ. Զըպետի հետ և նա արդէն հարկաւոր տեղեկութիւնները հաղորդել է բարօն Ռոզէնին՝ մինիստրին հաղորդելու համար, աւելացնում է. «Հնախօսութիւն և ինչ ինչ հնագոյն դրամք թագաւորական առաջի առնեն մեզ զհինգ նշանակս դրուագի թագաւորութեան Հայոց, չորս թագաւորք մեր կրէին ի դրօշակս իւրեանց զոմանս ի ժամանակի կռապաշտութեան և զոմանս զկնի լուսաւորելոյն ազգի լուսով քրիստոնէական հաւատոյ: Զորօրինակ յամի աշխարհի ըստ ժամանակագրաց 3447 Տիգրան Հայկազն թագաւոր Հայոց համախորհուրդ ևղեալ ընդ Կիւ-

բոսի արքային Պարսից յառնէ ի վերայ Աժդահակայ արքային Մարաց և անդէն ի նոյն պատերազմի ինքնին Տիգրան Հայկազն սպանանէ զԱժդահակ, վասնորոյ ի նշան այսր յաղթանակութեան իւրոյ դնէ ի դրօշակ տէրութեան իւրոյ զեօթնագլխեան վիշապ, քանզի բառս այս աժդահակ ի հայ լեզու թարգմանի վիշապ, որում ի պատճառս խրոխտ իշխանութեան նորա Աժդահակայ, փոխանակ միոյ ետ զեօթ գլուխս:

Յամի աշխարհի ըստ ժամանակագրաց 3859 ի թագաւորել Վաղարշակայ Արշակունւոյ ի վերայ Հայոց և ի բարեկարգելն զազգ և զնահապետութիւն Հայոց, հանդիսացոյց և զօրինաւոր կարգադրութիւն պալատան թագաւորութեան իւրոյ, զի բաց յայլոց կտրգեաց և զարծուէկիրս, ուստի հաստատեն բազումք, թէ նա զնոյն արծիւ ունէր ի դրօշակ թագաւորութեան իւրոյ:

Յամի Փրկչի 33 Արգար Արշակունի արքայ Հայոց թղթակցեալ ընդ Յիսուսի Տեառն մերոյ, ընկալաւ ընդ թղթոյ պատասխանւոյ գրութեան իւրոյ և զկենդանագրութիւն պատկերին Յիսուսի ի վերայ դաստառակի. վասնորոյ ի յիշատակ այսպիսի Փրկչական պարգեաց զսոյն իսկ կենդանագրութիւն դասեաց ընդ այլ նշանակս դրուագի Տէրութեան Հայոց:

Յամի Տեառն 302 Մեծն Տրդատ Արշակունի թագաւոր Հայոց ի հաւատալն ի Քրիստոս և ի մկրտիլն ի սրբոյն Գրիգորէ Պարթեէ, անուանեցաւ Յոհաննէս, որ թարգմանի հեզ. վասնորոյ ի յիշատակ թարգմանութեան անուան իւրոյ և ի նշան դառն անուանեալ Փրկչին ի Յոհաննէ, դասեաց ընդ այլ նշանակս դրուագի Տէրութեան իւրոյ և զպատկեր դառին կալելոյ զձող բարձող խաչանիշ դրօշին:

Իսկ ի վերջին ժամանակի յամի Տեառն 1198 Լեոն մեծ իշխան Հայոց ի տոհմէն Ռուբինեան յօժանիլ իւր թագաւոր ի վերայ ազգին Հայոց, գրեաց առ կայսրն Հռոմայ Հէնրիկոս 6, երէց որդի Փրիդերիկոսի Լ, յորմէ պատասխանւոյ թղթոյ իւրոյ ընկալաւ ընդ թագին առաքելոյ ի Պապէն Հռովմայ ի Կեղեստիանոսէ Յ, և զդրօշակ առիւծանշան, քանզի և յունական անունս Լէոն թարգմանի ի հայոց լեզու Առիւծ:

Որովհետեւ կամք թագաւորին և կայսերն է հաստատել զդրուագ վասն Նահանգին Հայոց, և որովհետեւ ի դրուագս թագաւորութեան Հայոց են այնպիսիք, որ ի ժամանակս կռապաշտութեան էին, և են որք ի ժամանակս լուսաւորութեան ազգի մերոյ լուսով հաւատոյ քրիստոնէական, վասնորոյ կարի ցանկալի լինէր, եթէ Գերազանցութիւն Ձեր աշխատէիք միջնորդ լինել, զի նշանակ կամ վերտառութիւն Նահանգիս հայոց ընտրեսցի դրուագ Քրիստոսահաւատ թագաւորաց մերոց, և առաւել ևս դաստառակ Յիսուսի Փրկչին մերոյ, որ է իսկական դրուագ թագաւորութեան Հայոց, շնորհեալ ի Քրիստոսէ ի պարգև Հայոց:

Մօւսէ վրդ.